

MAGYAR TALÁLÓS KÉRDÉSEK

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 105.

MAGYAR TALÁLÓS KÉRDÉSEK

19. századi szövegek antológiája

Összeállította

VARGHA KATALIN

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2010

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 105.

Sorozatszerkesztő:

KISS GÁBOR

Összeállította:

VARGHA KATALIN

Lektorálta és a bevezetőt írta:

VOIGT VILMOS

ISSN 1419-6603
ISBN 978-963-9902-44-2

© Vargha Katalin, 2010
© TINTA Könyvkiadó, 2010

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Temesi Viola
Műszaki szerkesztő: Bagu László

BEVEZETÉS

VOIGT VILMOS

A magyar talalós kérdésekről

Se aenigmata omnia ... solvisse paratumque esse
ad omnia responderere (Galeotto Marzio 30,17)

(1) Gyűjteményünk a legelső olyan kiadvány, amelyben magyar népi talalóskérdéseinkből jó antológia készült!

Ez igazán meglepő állítás – pedig igaz. A talalós kérdések (pontosabban szólva a szóbeli rejtvények) ugyanis az egész emberiség közös kincse: minden nép ismeri és már az évezredekkel korábbi „legelső” írott szövegekben találunk ilyen példákat. Minden kultúra (!) kedveli, hogy „nehéz kérdéseket” tesz fel, amelyekre csak a beavatottak tudnak felelni – már ha egyszer megtanulták az egyáltalán nem magától értetődő, inkább bizonyos elmeélt igénylő kérdéseket, mint például „Az egész világot átéri, mégis egy tyúk átlépi” (ez a kocsi vagy szekér nyoma). Az ilyen frappáns megoldást persze nem lehet kitalálni, csak megtanulni.

A magyar néphagyományban ez így is történt. Emiatt is talalós kérdéseink szövegei tele vannak a régi életmód mozzanataival, igen fejlett nyelvi tudatosságuk és poétikai készségük, vallási és mitológiai háttér is megfigyelhető bennük. És itt nem csupán a világmindenség felépítésére közvetlenül vonatkozó rejtvényekre gondolunk, amelyek megfejtése ’Nap, Hold, csillagok’ stb., hanem egyszerű, mindennapi rejtvényekre is. A szfinksz, illetve Oidipusz „világhírű” rejtvénye az ’ember’, aki „négy lábon”, majd „két lábon”, végül „három lábon” mozog. Persze, ezt a formát is ismerik a magyarok. Ám a „macska/kutya ellopta a sonkát és a suszter hozzávágta a kisszéket” történet is olvasható így, kötetünkben is: „a négylábú ellopta az egy lábút, erre a kétlábú hozzávágta a három lábút” [1389-92].¹ Ami már biztosan nem mitológiai talalóskérdés – ám az egyes elemek megnevezése ugyanolyan jellegű – és nehéz lenne bizonyítani, hogy nem ugyanolyan „régí” ez az „egyláb–kétláb–háromláb–négyláb” megoldás, mint a Szofoklész drámájában szereplő variáns.

Más szövegek viszont szinte a „komoly” szóbeli rejtvények paródiái. Például: „Senki és Valaki egy házban laktak. Senki elment vadászni, Valaki elment madarászni. Ki maradt otthon? – És.” Itt az egzisztencialista filozófia két alapfogalma („Senki” és „Valaki”) emlegetése téveszti meg a rejtvényt hallót/olvasót, és még a nagybetűs És mint személy-név sem vigasztalja [2521-2523]. Noha rendkívül sok talalós kérdés valóban nemzetközi és időt álló, valóban évezredekken át és kontinenseken keresztül elterjedt – mégis az egyes nyelveket olyan bennfentesen használják, hogy azt gondolnánk, „lefordíthatatlanok”. Ám nem így van. Még a betűrejtvényeket, a hangutánzó szavakra építő rejtvényeket is lehet másik nyelven utánozni. „Mi van a bibliai Éva közepén?” /A vé betű/ mondja egy könnyen nemzetközivé tehető és nálunk is jól ismert talalós [2514-2516]. A szóbeli rejtvények kiválóan és gyorsan alkalmazkodnak a társadalom változásaihoz. A mi most közölt szövegeink száz évnél is korábbiak, vagyis nem említik a modern élet kellékeit – ám

¹ Itt és a következőkben az említett szövegeknek a kötetben található sorszáma utalunk.

ma is születnek ilyen szövegek, akár az SMS világában is, mondjuk a forint árfolyamának módosulásáról. Egy másik kötetben érdemes is lenne az utóbbi száz év magyar talalós kérdéseit külön is közzé tenni.

Mi csak a magyar nyelvű szövegeket gyűjtöttük össze, mégpedig a nép körében gyűjtötteket. Vagyis szépirodalmi és egyéb átdolgozásokat nem hozunk. Természetesen a közölt példák között is van átformált, összekombinált szöveg. Azonban ezeket már forrásaink is így közölték.

Kötetünkben 1856 és 1924 között kiadott szövegeket adunk. Ami azt jelenti, hogy az egyes példák természetesen ennél lehetnek régiebbek is.

A forrásokról és ezeknek általunk eszközölt közlés módjáról részletes tájékoztatást adunk kötetünkben az 1-2. lapokon.

Mind a kérdéseket, mind a feleleteket forrásainkhoz híven közöljük. Minden egyes rejtvényt beszámoltunk, és e számokat használjuk az utalások esetében, illetve a mutatókban. Ha ez szükséges volt, szögletes [zárójelben] adunk kiegészítést a szövegekhez. (Zárójelbe tett kérdőjellel) hívjuk fel az egyes furcsa vagy tévesnek vélhető részekre a figyelmet. A kérdések megfejtéseit rögtön a szövegekkel együtt adjuk. Ezekben is alkalmazzuk az előbb említett zárójeles kiegészítéseket. Ha a talalós kérdések értelmezését illetően van megjegyzésünk, ezt <csúcsos zárójelben> adjuk.

A kötet végén vannak a mutatók. Ezek összeállításának és használatának módjáról ott adunk áttekintést.

(2) A közismert magyar szóhasználatban e műfajnak sok neve van, például: *talalós, talalós kérdés, talalós mese, rejtvény, rejtett szó, fejtő kérdés* stb. A megfejtésnek is többféle neve lehet: *feletet, fejtés, megfejtés, értelem, válasz* stb. Mi ezeket csak akkor említjük, ha forrásszövegeink is ezt tették. A pontos műfaji név: *szóbeli rejtvény*, a nálunk leggyakrabban használt megnevezés: *talalóskérdés*. Bevezetőnkben és kommentárjainkban ezeket használjuk gyakorlatilag azonos értelemben.

Műfaji, terminológiai kérdésekkel és ezek megoldásával nem ebben az antológiában kell foglalkozni. A talalóskérdések feladására, megfejtésének szokásos módjára sem térünk most ki. Csak röviden foglalkozunk szöveganyagunk jellemzésével, bizonyos csoportjainak bemutatásával.

(3) A magyar szóbeli rejtvények közül sok van, amelyek változatait ismerik a finnugor, a török, a szláv, a balkáni (és más) népek. Noha egyesével kellene megvizsgálni, milyen „réginek” is gondolhatjuk az ilyen párhuzamokkal bíró magyar példákat – és az ilyen körültekintő kutatás nélkül a váratlan egyezések mit sem bizonyítanak – azt azonban okkal vélhetjük, már „a honfoglalás előtt” is fejtegettek „eleink” talalós kérdéseket.

Például a *Kettő jár, kettő áll, kettő egymásnak ellenségére jár = Az Ég meg a Föld áll, a Nap meg a Hold jár, a víz meg a tűz egymásnak ellenségére jár* [tőrekszik] [1403-1404] eredetileg igen régi szöveg lehet, hiszen itt a világ négy alkotó eleme logikai rendszerbe illesztve kerül elő, sőt a Víz és a Tűz antagonizmusát a kozmikus világképek közül nem is mindegyik hangsúlyozza. Ugyanakkor azonban, amikor hangsúlyozzuk, milyen gazdag gondolati-ideológiai háttere van talalós kérdéseinknek – egyáltalán nem azt állítjuk, hogy akár ez a szólás éppen a magyar „ősi világkép” maradványa lenne. (Vagy hogy az *alkímia* rendszere szólalna meg benne.) Ezekhez képest sokkal általánosabb, korokon és kultúrákon átívelő elgondolások nyilvánulnak meg a bölcs kérdésben. (Is.)

Ám sem ekkor, sem a középkorban nem készültek találókérdés-jegyzékek vagy éppen -gyűjtemények nálunk. Egy-egy *enigma* (vagy a műfaj akkori magyar nevén: *mese*) szövege azonban ránk maradt. Tudjuk, a humanista udvarokban közismert volt akár szinte megszervezett használatuk. Mátyás király „bölcsmondásairól” szólván a hazánkba hívott olasz értelmiségi, Galeotto Marzio is utal erre.

Egyébként Európában is csak a 14. és 15. századtól kezdve maradtak ránk rejtvénytársorozatok feljegyzései. Az egyik legrégebbi ilyen gyűjtemény az úgynevezett *Strassburgi rejtvénytársorozat* (amelyet elzászi német nyelven 1500 körül írtak össze). Ebben több mint 330 rejtvény és ehhez hasonló szöveg olvasható. Mintegy három évszázadon át igen népszerű volt, és legalább 39 nyomtatott német kiadásáról tudunk. Ezek egyikéből (pontosabban a D-csoportba sorolható, 1570 és 1595 között kinyomtatott egyik könyvből) készült a Lőcsén 1629-ben *Mesés könyvecske* címen megjelent nyomtatott füzet, amelynek beosztása teljesen a német mintát követi, onnan valók maguk a szövegek is: mintegy 300 magyar nyelvű találós kérdés vagy ehhez igen hasonló szöveg. Ismerünk ebből később készült írásos másolatot is. Annak ellenére, hogy ez nyomtatott könyvből készült fordítás, mind a témák, mind a megfogalmazás közel állnak a későbbiről ismert magyar népköltési szövegekhez. (Szerencsére 1989-ben megjelentethettük e könyvecske hasonló újrányomását, úgyhogy ma mindenki olvashatja a régi szövegeket.) (*Mesés könyvecske: mely vyionnan meg ekesitetet rövid értelmes kérdésekkel és feleletekkel*. Sajtó alá rendezte és utószó: Voigt Vilmos. Budapest, 1989)

Bod Péter először 1760-ban kiadott *Szent Hilárius* c. könyvében szórakoztató történeteket, oktató és tréfás kérdéseket közöl (a későbbi kiadásokban körülbelül félezret!), ám nem a kor közismert szövegeit gyűjtötte össze, hanem a német Johannes Heidfeld *Sphinx theologico-philosophica* c. munkájából (1631) készült ez a tudós fordítás.

Néhány elszórt nyomot nem említve, azt mondhatjuk, a 18. század legvégétől (főként a furcsaságok iránt érdeklődő) írók, általában a művelt emberek figyelme e műfaj felé fordult, hol a bölcsességüket, hol frappáns megfogalmazásukat dicsérik. Néhány korábbi kísérlet – mint például a komáromi *Mindenek Gyűjtemény* évfolyamaiban (1789–1792) közzétett találós kérdések – után Kultsár István nevezetes folyóirata, a *Hasznos Mulaságok* (1817-től) publikál több mint két és fél ezer (!) rejtvényt, kezdetben csak a lapok alján maradt üres hely kitöltésére, később azonban folytatódó, szinte versengésszerű egymásutánban. Noha ezek a szövegek sokszor egyénieskedő vagy irodalmi alkotássá átformálva jelentek meg, mégis gyakran nyilvánvaló bennük nemcsak az európai rejtvények és képrejtvények utánzása, hanem a magyar és népköltési háttér is. Szeretnénk is ezt az igazán sokrétű rejtvényanyagot is közzétenni.

A reformkortól kezdve már a nyelvjárás- és népköltés-gyűjtők rendszeresen írják fel az ilyen adatokat, és több ezer szöveget közölnek is. Folklor-kutatóink a 20. század elejétől megismerik a nemzetközi szakkutatás eredményeit, arra törekednek, hogy egy-egy közösség vagy vidék (pl. Nagyszalonta, Baranya megye) szóbeli rejtvényeit összegyűjtsék. Szendrey Zsigmond és Berze Nagy János ilyen munkássága érdemel külön figyelmet. (Természetesen mások által közzétett népköltési gyűjteményekben is vannak szóbeli rejtvények.) Szendrey különbözteti meg (nemzetközi példák nyomán) a *találós kérdés* és a *találós mese* alműfajait (Néptalányok. In *A magyarság néprajza* III. Sajtó alá rendezte Viski Károly. 333–335.). Az előbbi maga is kérdés-formájú, az utóbbiban egy történet hangzik el, és ehhez külön teszik hozzá, mit is „mondjon meg” a hallgató.

Sajnos, ez után úgy fél évszázadig nem volt szaktudományos „szóbeli-rejtvény-kutatás” nálunk. Csak az 1960-as évek közepén hívtam fel a figyelmet az akkori „újabb” folklorisztikai eredményekre: Archer Taylor antológiáira, Alan Dundes és Robert Georges szövegtipológiai osztályozására, valamint (később) a moszkvai Permjakov és az észti Arvo Krikmann műfajelméleti vizsgálataira. Amikor 1970-ben Mezőcsátra néprajzi gyűjtőútra vittük egyetemi hallgatóinkat, itt iskolásgyerekektől próbáltuk összeszedni aktuális találóskérdés-tudásukat. 154 szöveget írtunk fel (többet variánsokban), és a közlésmód végre a nemzetközi folklorisztika megoldását mutatta be. (Ez a szöveganyag egy olvashatatlan és egy olvasható nyomtatásban is megjelent.) (Voigt Vilmos: Egy közösség találós kérdései. In *Mezőcsát népi kultúrájából*. Szerk. Barabás Jenő – Voigt Vilmos. Mezőcsát, 1971. 200–251.; In „*Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok...*” *Tanulmányok a 65 éves Ág Tibor köszöntésére*. Szerk. Liszka József. Komárom–Dunaszerdahely, 1993. 138–180.)

Ennek alapján sikerült Kibédről Ráduly Jánost, a baranyai háromszögből Lábadi Károlyt (és feleségét) arra biztatni, hogy a helyszínen gyűjtött teljes találóskérdés-szöveganyagot egy-egy kötetben tegyék közzé. (*Hold letette, Nap felkapta. Drávaszögi magyar találósok*. Tanulmány és jegyzetek kíséretében közzéteszi Lábadi Károly. Eszék, 1982; *Hold elejti, Nap felkapja. Kibédi találós kérdések*. Gyűjtötte, bevezető tanulmánnyal ellátta Ráduly János. Bukarest, 1990) (Az egyik kötet a mi „nemzetközi” csoportosításunkat követi – a másik nem. Mégis örülök ennek is, hiszen ily módon az olvasó maga ítélheti meg, melyik rendszerben igazodik el jobban.) A helybeli pedagógusok közreműködésével az 1970-es és 1980-as években gyűjtött bihari rejtvényeket Fábián Imre két kiadásban is közzétette. (*Bihari találós mesék, találós kérdések, mesetalányok*. Közzéteszi Fábián Imre. Nagyvárad, 1994 /Bővített kiadás 1999/) Az ő folklorista szakértője Faragó József volt, aki azonban szemmel láthatóan nem használta az eligazítást nyújtható magyar (román, vagy a nemzetközi) szakirodalmat sem. P. Punykó Mária beregújfalusi gyűjtése jóval kisebb, ám érdekes területről származik, viszont irodalmiasított kiadvány. (P. Punykó Mária: *Úton megyen tipe-topa. Beregújfalusi találós kérdések*. Budapest – Beregszász. 2000)

Magától tévedt az összehasonlító találóskérdés-kutatás területére Mándoki László. Ő nagy terveket forralt, és világméretű adattár kiépítését kezdte el. A *Magyar néprajz* akadémiai kézikönyvében (pontosabban a *Népköltészet* című ötödik kötetben) ő írt rövid áttekintést a találós műfajáról. (Szóbeli rejtvényeink. In: *Magyar Néprajz* V. Budapest, 1988. 238–250.) Tőle vártuk előbb az 1789 és 1839 közötti, majd csak a reformkorból ismert magyar szövegek tudományos igényű közlésért – hiába. E munkához csak érdekes és szórványos előtanulmányokat végzett. A Móra Ferenc Könyvkiadónál három kis kötetben (1985–1987) adta közzé a török népek, a finnugor népek és a Kárpát-medencében élő népek párszáz valóban érdekes találós kérdését – ám tudományos igény és magyarázat nélkül. (*Ház tetején nyeles edény. Török népek találós kérdései*. Budapest, 1985; *Ház tetején egy fél lepény. Finnugor népek találós kérdései*. Budapest, 1986; *Ház tetején gyalogösvény. Szomszédaink, nemzetiségeink találós kérdései*. Budapest, 1987) Sajnos, magánarchívumát már életében sem lehetett használni, halála óta pedig azt sem tudjuk, ez valahol megmaradt-e?

Minthogy egyetemi tankönyvünkben (*A magyar folklór* – legutóbbi kiadása 1998-ból) pontos, ám rövid áttekintés olvasható e népköltési műfajról, (Voigt Vilmos: *Találósok. A magyar folklór*. Budapest, 1998. 311–317, jegyzetek 331, irodalom 341–342; *Világirodalmi Lexikon* találós címszava /15:74/) a legfontosabb nemzetközi szakirodalmat is fel-

sorolva, a műfajra vonatkozó általános tudnivalókat itt nem kell megismételni. Hozzátehetjük azonban azt, hogy a francia irodalomtudós Tzvetan Todorov, finn folklorista hölgyek, mint Elli-Kaija Kögäs és Annikki Kaivola-Bregenhøj, az izraeli folklorista Galit Hasan-Rokem és mások az utóbbi évtizedekben a találóskérdések logikai és metaforikus szerkezetének vizsgálatát illetően igen jelentős eredményeket értek el. A szemiotikusok között Winfried Nöth, Walter A. Koch, Peter Grzybek és mások munkássága új fejezetet nyitott e szövegek értelmezésében. Indoeurópai összehasonlító szövegrekonstrukciókat ajánlott V. N. Toporov és V. Vsz. Ivanov. G. L. Permjakov és munkatársai általában foglalkoztak a rövid folklór-műfajok szemantikájával és struktúráival. A. N. Zsurinszkij éleselméjű rejtvény-szemantikai kutatásai azonban még a rejtvénykutató szakemberek körében is alig ismertek. Az észti rejtvénykutatás mai, igen modern korszakának kezdeményezője Arvo Krikmann volt, aki eredetileg szóláskutató, ám az utóbbi évtizedekben a rövid műfajoktól a viccig igen sokrétű anyagot elemzett, elméleti, logikai és szemantikai szempontból egyaránt.

Természetesen nem itt kell eredményeiket bemutatni. Ám azért említettük meg a legújabb kutatásokat, hogy érzékeltessük, a nemzetközi találóskérdés-vizsgálat ma egyik fénykorát éli.

Nem szólnunk most e műfaj történetéről, előadásmódjáról, az egyes szövegek felépítéséről és mellőzzük a komparatív megjegyzéseket is. Most csupán a mi antológiánk módszerét próbáljuk bemutatni.

A fentiek alapján még különösebbnek tűnik, hogy eddig senki sem gondolt komolyan arra, hogy a magyar nyelvű találós kérdéseket egy reprezentatív kötetbe foglalja. Csak népszerűsítő munkák összeállításáról számolhatunk be.

Kresz Mária 1946-ban adott ki népszerű, kis válogatást. Kolozsvári Endre *Találós kérdések* c. kötete (Budapest, 1959) hasonló célból jelent meg. Varga Ferencné *Sző, fon, nem takács. Mi az?* c. könyve bevallottan gyerekek számára készült. Ez több kiadásban is megjelent. Az 1998-ban megjelent 8. kiadás már *1111 találós kérdés* címen látott napvilágot. Vargáné megadja szövegei forrásait, ám irodalmi nyelvre írja át ezeket. Tóthné Pánya Marianna összeállítása (*Zöld burokban születtem. Találós kérdések – év nélkül*) főként modern szövegeket használt. Mózes István Miklós *Száll a madár szárnya nélkül. 1200 találós kérdés a magyar folklór világából* (főleg Erdélyből, hely és év nélkül – ám nem adja meg szövegeinek pontos forrását). Úgy látszik, a népszerű válogatások ezernél némileg több szöveg közzétételével már megelégedtek. A csoportosítás általában tematikus, különösebb indoklás nélkül, és nyilván elméleti megfontolások nélkül. Mi most a „népi” szövegeket gyűjtöttük össze, és más jellegű (irodalmi szövegek, átdolgozások vagy a képeket tartalmazó rejtvényeket, a *rébuszokat*) nem vettünk figyelembe. Gyűjteményünk egyetlen időszak szövegeit tartalmazza, amelyekhez történeti párhuzamokat nem adtunk. Nem egy-egy közösség vagy táj, hanem az egész magyar néphagyomány rejtvényeit hozzuk. Éppen ezért nem volt mindegy, milyen sorrendben következzenek a (különböző feljegyzésekből származó) szövegek. A helyes megoldást itt is a nemzetközi folklorisztika kínálta fel.

Köztudott, hogy a „rejtvény” egy kérdés (ezt nevezzük A-elemnek) szövegét adja fel – amelynek „megfejtését” (ezt nevezzük B-elemnek) várja a hallgatótól vagy olvasótól. Ez egy $A \rightarrow B$ szerkezetet képez. A valóságban azonban éppen a „megfejtés” az, amire vonatkozólag a rejtvény szövegét megfogalmazzák. Ez voltaképpen egy $B \rightarrow A$ szerkezet. Eszerint a rejtvények igazi rendszere nem egy „A-rendszer”, hanem egy „B-rendszer”.

Tehát először a B-elemeket kell úgy rendszerezni, hogy mind nemzeti, mind nemzetközi szempontból összevethetőek legyenek. Azaz, a „megfejtések” számára kell egy olyan rendszert kidolgozni, ahová egy-egy nép (egy-egy nyelv) rejtvényyszövegei egyaránt beilleszthetők. Természetesen itt nem egyszerűen az illető nyelv „szavainak” a sorrendjét kell alapul venni, azaz nem csupán a megfejtések szavait kell ábécésorba rakni. Hiszen ugyanazok a rejtvényyszövegek megfejtései más-más nyelvben más hangalakú szavak lesznek. A *szem* szó közvetlen és átvitt értelemben az angolban *eye*, a finnben *silmä*, a walesi keltában (*kymro*) pedig *llygad*, *crau* vagy *dolen*, annak megfelelően, hogy a látószervről, valamilyen kis lukról, valami fokáról vagy egy kerek, átjárható résről beszélnek. Ezeket a sajátosságokat egyszerű „szómutatóval” nem tudjuk érzékeltetni.

Annál „érdekesebb” az ilyen megfejtés-rendszerezés összeállítása, mivel a valódi rejtvények A és B elemei nem egyformák különböző helyeken, korokban vagy nyelveken. A nyelvudomány *topic – comment* viszonyának nevezi a mondatok olyan szerkezeti összefüggését, amikor „valamiről” (*topic*) valamit „állítunk” (*comment*). A rejtvényekben a B-elem a *topic*, az A-elem a *comment*. Természetesen nem minden B-elem egyetlen szó, olykor egész felsorolás, máskor egy egész történet! És természetesen az A-elem is lehet több mondat, olykor egész történet. Az A-elemeket poétikai, metaforikus és egyéb transzformációk segítségével igen széppé, bonyolulttá, egyenesen kriptikussá tehetjük. A B-elemek szövege ennél egyszerűbb – márcsak ezért is jobban rendszerezhetőek.

Ez a rendszerezési probléma akkor vált nyilvánvalóvá a kutatók előtt, amikor több nép (több nyelv) rejtvényeit próbálták egyazon módon csoportosítani. Valószínűleg már a 19. század legvégén a német rejtvénykutatás (elsősorban Richard Wossidlo, Robert Petsch) gondolhatott e problémára. Majd a német egyetemeken természettudományos és orvosi tanulmányokat végző, ám ez után Argentínába költöző, később oly szorgalmas és kiváló antropológus és folklorista, Robert Lehmann-Nitsche dolgozta ki ezt a „megfejtés-tartalmi” rendszert. Először az argentinai folklórt bemutató könyvsorozatának első kötetében (*Adivinanzas Rioplatenses* – Buenos Aires, 1911) használta ezt, majd Argentínában 1915-ben külön is bemutatta a rendszerezést és egy rövid német nyelvű áttekintésében (*Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 24 /1914/ 240–255) is közzé tette. Ebben már továbbfejleszti, pontosítja rendszerezését, mivel közben Wossidlo mecklenburgi és Bielenstein kurlandi lett találóskérdés-gyűjteményeinek szövegein is kipróbálta rendszerezésének használhatóságát. (Munkája néhány folklór-kutató figyelmét magára vonta, erről azonban itt nem kell tüzetes képet adni.) Tőle veszi át az ilyen rendszerezés ötletét a 20. század egyik legkiválóbb összehasonlító folkloristája, az amerikai Archer Taylor (1890–1973), aki eredetileg medievista-germanistának készült. Ő az 1920-as évektől kezdve nemcsak a középfelnémet filológia, a bibliográfia, hanem az egész népköltészet-kutatás, ezen belül a parömiológia kiválósága, és a maga idején az egyetlen igazán összehasonlító találóskérdés-kutató volt: szinte határtalan könyvészeti tájékozottsággal, sok-sok nyelv ismeretével. 1939-ben ő tette közzé az első nemzetközi találóskérdés-bibliográfiát (*Bibliography of Riddles*), amelyben például a magyar adatokat is felsorolja. A walesi (1942, Vernam Hull anyagával), mongol (1954) és ír (1955, Vernam Hull anyagával) rejtvények gyűjteményeit eredetileg Lehmann-Nitsche rendszerében közli (ezt gondosan meg is említi), majd a maga kibővített rendszerét fejleszti tovább, és ilyenkor korábbi műveire hivatkozik. Az említett kiadások hasonlítanak a mi kötetünkre, mivel egy-egy forráscsoportot tesznek közzé. Ám amikor Taylor az elképzelhetetlenül gazdag angol rejtvényyszövegek jelentős forrásanyagát publikálta (*The Literary Riddle before*

1600 – Berkeley, 1948 – és főként: *English Riddles from Oral Tradition* – Berkeley, 1951) – más feladat előtt állt. E kötetekben ugyanis sok évszázadon át követhette egy-egy rejtvényszöveg felbukkanását, variánsait és módosulásait. Egy ezerlapos, teljességre törekvő korpusz (mint a szóbeli angol rejtvényeké) más mutatózást tesz szükségessé, mint akár a leggazdagabb egyetlen antológia. (Egyébként e kötetben Taylor elég pontosan követi Lehmann-Nitsche rendszerének több mint az első felét, ám ezen belül és könyve további részeiben általa „analitikus”-nak nevezett, azaz a megoldásokhoz közeli tematikus csoportosítást alkalmaz.)

Természetesen a nagy rejtvényanyagok közzétételekor használható eljárások sokféleségét a nemzetközi folklorisztika azóta is bizonyította. Ilhan Başgöz és Andreas Tietze hatalmas török rejtvényszöveg-kötete (*Bilmece: A Corpus of Turkish Riddles*. Berkeley – Los Angeles – London, 1973 – sokféle mutatóval és rendszerezéssel) vagy legújabban az észti találóskérdések teljes korpusza (*Eesti mõistatused* – Tartu 2001–2002, Arvo Krikmann és munkatársai gondozásában), amelyben 2800 szöveg összes változataiból hoznak példákat (a „mutató-kötetek” ehhez még nem jelentek meg) más célok elérése végett más szövegrendszerezést ad.

Általában is azt mondhatjuk, hogy egy valamilyen szempontból teljességre törekvő rejtvény-kiadás (szakszóval *korpusz*) más jellegű, mint egy antológia.

A mi szövegrendszerező céljaink elérésére visszatértünk évtizedek óta makacsul emlegetett javaslatomhoz: a Lehmann-Nitsche eredeti szöveg-csoportosítását követő megoldáshoz. A mi kötetünkben az egyes szöveg-csoportok magyar megnevezéséhez mind spanyol, mind német nyelvű megfogalmazását felhasználtuk. Egyébként a legapróbb részletekig ragaszkodtunk az ő rendszeréhez. Ahol az egyes csoportok nála módosultak, illetve pontosabbak lettek, mi a teljesebb, kiépítettebb megoldást követtük. Ez a megoldás lehetővé teszi azt, hogy találóskérdéseinket ne csupán a kérdések „kezdőszavai”, vagy „legelső fontos szavai” szerint, vagy csupán a kérdések felépítése és a feleletek tematikus rendszere, hanem az A-elemekben megfogalmazott – legtöbbször frappáns, sőt olykor nehezen érthető – szövegek felépítése szerint áttekinthessük, és vissza is kereshessük. Ha vannak ehhez hasonló külföldi antológiák (mindegy, hogy a miénkénél kisebbek vagy jóval terjedelmesebbek!) – éppen az egyes szemantikai arányok összevetése adhat megbízható összehasonlítást.

Minthogy ilyen rendszerű magyar közlés korábban még nem jelent meg – kíváncsiak is voltunk, milyen mértékig működik nálunk ez a beosztás. Úgy látszik – működik. Természetesen a találóskérdés éppen olyan műfaj, ahol a többértelműség gyakran szándékos. Vagyis az egy határon túl erőltetett precíz beosztás többet ártott, mint használt volna. Minthogy a voltaképpen azonos szövegeket egymás után és csak egy helyen (!) szerrettük volna közölni, ez elkerülhetetlenné tett bizonyos kompromisszumokat. Az egyes részekben belül arra törekedtünk, hogy az egyszerűbb, érthetőbb formáktól haladjunk a bonyolultabb, hosszabb, nehezebben érthető szövegek felé. Ez nem csupán az olvasó dolgát könnyíti meg, hanem a rejtvények alakulásának módjára is rávilágít: a már egyszer bevált megoldást szokták bővíteni. Ellenkező jellegű példákat, amikor a teljes forma egy részét elfelejtik – is észre lehet venni a mi gyűjteményünkben is. Arra, hogy tudatosan „rövidítenének” a szövegeken, viszont szinte nincs is adatunk. Egyébként, ha nagyon feltűnőek az ilyen módosítások, fel is hívjuk e körülményre a figyelmet. A különböző csoportokba beosztott, más szempontból viszont szorosan összefüggő szövegeket keresztutalásokkal kapcsoltuk egymáshoz.

Ugyanakkor biztosak vagyunk abban, éppen e szövegcsoportosítás teszi lehetővé azt, hogy az olvasó elé táruljon a magyar szóbeli rejtvény-szövegek teljes gazdagsága. Az, hogy egy-egy találó rejtvény mennyire állandó, ugyanakkor mennyiféle változtatást is lehetővé tesz. Az egymás után következő szövegcsoportok pedig éppen azt a gondolati-nyelvi mechanizmust (pontosabban a *kompetenciát* és *performanciát*) mutatják, amely létrehozza, fenntartja, érthetővé teszi a rejtvényeket.

Szerencsére nálunk elkészült a folklór szövegek kiadásának a szabályzata (Voigt Vilmos – Balogh Lajos: *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*. Budapest, 1974), amely szinte minden szövegkiadási problémára kitér. „Nem-kritikai” kiadások esetében is azt látjuk célszerűnek, hogy a szabályzatban javasolt megoldásokat kövessék – legfeljebb nem kell minden apróságot feltüntetni vagy figyelembe venni. Mi is ezt tettük.

Ami a mostani kiadás szöveggondozásának sajátos vonásait illeti, találós kérdések esetében a fentebb már említett mezőcsáti közlés adott közvetlen mintát. Szendrey Zsigmond, Berze Nagy János, Ráduly János, Lábadi Károly szövegkiadásai az általános magyar folklorisztikai gyakorlatnak felelnek meg – noha bizonyos mértékig egymástól is eltérnek – és nem alakítottak ki egy sajátos szóbeli-rejtvény-publikáló hagyományt. A mi kiadványunkban viszont erre törekedtünk. A nemzetközi publikálási gyakorlatot – a fentebb már említett szempontok miatt – inkább csak közvetve használtuk.

(4) Kötetünkben az egyes szövegeket szerkezeti–tartalmi csoportokba osztottuk. Ezekben belül az összetartozó találósokat igyekeztünk egymás mellé helyezni. Minden egyes szöveget külön számoztunk (vagyis az azonos megoldású szövegvariánsok is külön-külön számokat kaptak). Ez alól csak az a 9 szöveg kivétel, amelyek teljesen megegyező formában szerepeltek két forrásban [101, 505, 507, 1890, 1928, 2648, 2797, 2827, 3338] – ezeket egy szám alá összevonva közöltük, mindkét forrást feltüntetve a szöveg után. A másik, a szövegcsoportosító számozás gyakorlatilag is kivihetetlen lett volna, mivel csak első tekintetre könnyű megállapítani, melyik még az „ugyanaz” a szöveg és milyen változtatástól kezdve beszélhetünk a „másik” szövegről. Ez a megoldás a mutatók elkészítését is megkönnyítette. A szorosabban összetartozó szövegcsoportokat pedig vastagabb léniával különítettük el egymástól. A számozásnál hagyunk helyet az esetleges később felbukkanó szövegeknek is, így lehet, hogy a 3143 szöveg számozása 3899-ig tart. Az áttekinthetőség kedvéért minden alcsoportnál a következő 10-es számcsoport elejére ugrottunk: az első néhány alcsoport kezdő sorszámai: 1, 11, 61 – és így tovább.

Természetesen betű szerint (még a nagybetűs írást is ide értve) követtük forrásaink megszövegezését. Ez vonatkozik a „verses” szövegek tördelésére is. A nyelvjárási alakokat és a gyakran váratlan hangutánzó és egyéb grammatikai formákat sem módosítottuk. Néhol adunk némi útbaigazítást ezek értelmezését illetően. Ahol ez elengedhetetlen volt, a szövegen belül szögletes zárójelben adtunk kiegészítést vagy javítást [emendáltunk]. A „kérdés” szövege után, attól elkülönítve hoztuk a „megoldásokat”. Ha szükséges volt, itt is ugyanígy, szögletes zárójelben emendáltunk. Erre olyankor volt szükség, ha a megoldás az általunk használt forrásban csak részleges, vagy valamilyen módon téves volt.

A mutatókban a javított szövegeket is figyelembe vettünk, e körülményre azonban külön nem utalunk.

Minthogy a magyar találóskérdésekről és e kötetről a bevezetőben áttekintést adtunk, később nem adunk további szak-bibliográfiát. Külön jegyzékben feltüntetjük azonban a felhasznált forrásokat, és minden egyes szövegünk eredetijét megadjuk.

Felmerült az a kérdés, adjunk-e a szövegekhez szómagyarázatokat – azaz nem csupán a megoldások szavainak mutatóját, hanem a kérdések szövegében előforduló, fontos, jellemző, vagy nehezebben érthető szavak magyarázatát. Minthogy igazán különös, hangutánzó vagy hangfestő szavak bőségesen vannak e kötetben, ez érdekes, ám nem könnyű munkát ígért. Végül – de nem végleg – ezúttal eltekintettünk ettől.

Hasonló gyűjteményes kötetekben szokásos földrajzi mutatót is adni: mely vidékről származnak az egyes szövegek? Forrásaink ezt nem egyformán és nem egyforma pontossággal közölték. És több ezer szöveg esetében nem is olyan egyszerű e mutatót elkészíteni. Viszont az is igaz, folklór szövegek esetében fontos annak a feltüntetése, honnan ismerjük ezeket? Így a földrajzi mutatót összeállítottuk, benne minden, forrásaink által feltüntetett származási helyet megadva.

(5) Szeretnénk hangsúlyozni, hogy tárgyi, történeti, összehasonlító, metrikai, poétikai és egyéb kérdésekre kötetünkben nem tértünk ki. Gondosnak szánt szövegkiadásunk azonban mások számára ezt egyszerűbbé teszi.

Természetesen mind az egyes szövegekhez, mind csoportjaikhoz, és az egész rejtvényanyaghoz sok megjegyzésünk lenne. Kötetünk szövegének sajtó alá rendezése közben méginkább rájöhettünk – amit eddig csak sejtthettünk –, milyen sokrétű és bonyolult is ez a szövegvilág. Reméljük, hogy olvasóink végre hiteles és gazdag szöveganyagot kapván kézhez, sok-sok ilyen vonást külön tanulmányban fognak elemezni. Mi csak az egyes szövegek megértéséhez feltétlenül szükséges tájékoztatást vagy szómagyarázatot adhattuk meg.

A megfejtések szómutatója lehetővé teszi, hogy az olvasó kikeresse, ugyanarról a fogalomról, jelenségről, tulajdonságról, szóról mi mindent (egyezőt, eltérőt és egyszerűen mást) állítanak szóbeli rejtvényeink. Minthogy két- vagy többemű kifejezéseket több helyen is kereshet az olvasó, igyekeztünk arra, hogy utaljuk a megfelelő kapcsolatokra. Például²: *szemes kályha, kút/kútgém, rokka/kerekes rokka, a december és a november, kengyelvas/nyereg/zabola/lófog, a pap leánya a kántor felesége volt*, stb. A mutató segítségével összekereshetők azok az egymásnak megfelelő szövegek, amelyekben például „a kopogó járású facipős szerzetesekre” utalnak a rejtvények – noha ezek nálunk más és más formai csoportokba kerültek, annak megfelelően, milyen jellegű és hány elemből állt maga a találókérdés.

Ám ezen túlmenően is van néhány olyan szövegszerkesztő megoldás, amely a mi rendszerezésünkben mintegy eltűnik, noha jellemző.

Ilyen például a színváltozás vagy színellentét. „Kívül fekete/fehér – belül fehér/fekete” vagy „Ha feldobom fehér, ha leesik sárga” csak a legismertebb típusokat érzékelteti. A nemzetközi szakirodalom ismeretében ez nem is volt meglepő tény – ám mértéke és e megoldás elevevése mégis igen feltűnő. Nemcsak a tegnapi, hanem a napjainkban gyakorolt diák-rejtvényekben is népszerű a „Mi az, ami a háztetőn jár, zöld és füttyül? – Grün, a cserepes” – vagy éppen az ilyesmiből továbbfejlesztett olyan rejtvény, amelynek megoldása (ha szabad ezt a szót itt idézőjel nélkül használni): „mókus, zöld lódenkabátban”.

Minthogy a nemzetközi kutatás foglalkozott ugyan (ám nem eleget) azzal a kérdéssel, milyen mértékben „negatív” az egyes kérdések megfogalmazása, először fel sem tűnt,

² Itt és a bevezetés következő részeiben az idézett szövegek írásmódját olykor kissé egyszerűsítettük vagy érthetőbben tipografizáltuk. Az eredeti forma azonban könnyen kikereshető.

mennyire gyakori ez a megoldás: „vízen megyen, nem ázik” (pl. árnyék, szél, kiáltás), „rétes de nem béles, alma, de nem édes” (hagyma), „ha nem látom, felveszem, ha látom, fel nem veszem” (lyukas mogyoró), „micsoda dögre nem szállnak a kányák? Az ördög-re.” Minthogy Lehmann-Nitsche (és mi is) ezeket – együtt a „pozitív” megoldásokkal – ugyanazokba a csoportokba osztottuk, – ez a körülmény nem egy helyen vehető észre gyűjteményünkben. Felhívjuk az olvasó figyelmét erre – rögtön hozzá téve, hogy e feltűnő sajátosság, amely túlmutat az egyes nyelvcsaládok szintaktikai kötöttségein (pl. egy adott nyelvben van-e tagadóige vagy fosztóképző) – igazán érdekes, és a magyarban is külön kutatást érdemelne.

A közlendő anyag összegyűjtése előtt aggódtunk, hogy bizonyos témájú vagy megszövegezésű szöveget nem írtak fel a régebbi gyűjtők. Vallás- és egyházkritikai, általában társadalomkritikai, erotikus, kétértelmű, durva találósok nem mindig jelentek meg a régi kiadásokban, noha ezekről mindenki tudott. Szerencsére – csalódtunk. Elég ilyen szöveget találtunk. Egyébként az előbb említett minősítés pontatlan is. Az *Az urak zsebre dugják, a parasztok földhöz vágják* (Takony) vagy *Öreganyám szétterpeszkedik – öregapám beleereszkedik* (Kút – kútágas) vagy *A láb felé küldik, mégis fent /az orr által/ fogadják* (Fing) a kérdések használói számára nem is durva, nem is erotikus – legfeljebb magától értetődő és találó. A vizelésre, székelésre, nemi életre valóban utaló találósok világszerte közismertek, már a magyar *Mesés könyvecske* is külön fejezetet hoz „A szarról”, ebben 18 szöveggel, és a német eredetiben még ennél is nyolc szöveggel több olvasható.

Mi az ilyen szövegeket is természetesen közöljük – mégpedig pontosan, kihagyás nélkül. A „kétértelmű” találósok esetében is rendszerint elég volt a korábbi gyűjtők által már megadott megfejtést hozni, nem kellett külön magyarázkodni.

A szövegekben megtalálható poétikai sajátosságok (betűrím, rímek, hangutánzás, megszemélyesítés, szokatlan „képzők”, szótorzítások is rendszerint maguktól érthetőek. Tüzetes magyarázatuk szinte külön kommentár-kötetet igényelne. Reméljük, egyszer ez el is készül. Egyébként a szóbeli rejtvények magyar nyelvhasználata rendkívül fejlett, gazdag, kreatív. Olykor mindenki ismeri ezeket, fel is figyel különös alakjukra (pl. *kerti kukucsi, réti bubucsi* – sőt *nyárban kukucsi, télben bubucsi* /káposzta/) és noha nem adhatunk pontos jelentést e játékosan továbbképzett szavakhoz, azért a szöveg „értelmét” tudjuk. Az előbbi szöveg egy másik változata valamit sejtet ebből: *Nyárban kert likán kukucsol, télben vízben csublikol* – az utolsó szó a „vízben főzésre” vonatkozik. Mászor sokkal komplikáltabb, egészen furcsa szövegeket találunk. Például: *Toszka tolja, voszka vonja, fehér agár fut utána* /Varrás, cérna/ – ahol a „tolni”, „vonni” igékből egyébként másutt nem létező főneveket alkottak. Ilyenkor csak nagyjából sejtjük, mire is utalnak a különös szavak. Természetesen ezeket mi itt nem magyaráztuk. Viszont érdemes lenne e témával is külön tanulmány(ok)ban foglalkozni.

Mind a nemzetközi, mind a magyar rejtvénykutatás megkülönböztet hosszabb, elbeszélő jellegű szövegeket is. Ezeket szokták nálunk *találós mese* néven említeni. Ezekben egy különös történetet mesélnek el, és a „megfejtés” ennek alapján fogalmazódik meg. Lehmann-Nitsche VIII. csoportja ilyen jellegű, és a régebbi mesetípus-katalógusok is felsoroltak ilyen szövegeket. Nálunk Kovács Ágnes vette bele magyar népmesetípus-katalógusába ezeket. Az újabb nemzetközi mesekatalógus azonban a nem-mesei céllal elmondott rejtvény-szövegeket már nem vette figyelembe. Mi ugyan utalunk a korábban javasolt típuszámokra, ám csak olyan szöveget közlünk, amely rejtvényként hangzott el. Egyébként sok mese (és sok monda) épít találós kérdésre. Viccek esetében pedig

ezerszámra ismerünk olyan szövegeket, amelyek formailag tökéletes találós kérdések. (Pl. *Mi a különbség a szovjet Lajka-szputnyik és a virslis szendvics között? – Semmi. Mindkettőben egy döglött kutya van. Vesd össze „hot dog”.*) Természetesen az ilyen szövegeket nem vettük figyelembe, mivel más műfajhoz tartoznak.

Ugyancsak igazán régiiek és világszerte közismertek a „számtani feladványok” (Lehmann-Nitsche IX. csoport), meg a különös rokonsági típusokat említő szövegek (X. csoport). Ilyen szövegeket természetesen mi is közlünk. Feltűnő, hogy ezek között milyen sok a tréfás, humoros megszövegezés (*Ipamnak, napamnak, három papnak, hat kappannak hány körme van?*), olykor egyenesen „beugrató” megfogalmazás: *Két anya, egy gyermek. – Öreg anyó, ennek lánya, ennek [fiú] gyermeke.* Mindkét csoport esetében a „valódi” eredmény a helyes felelet.

Igen gazdag a szójátékon alapuló találósok csoportja. Itt a nyelvi homonímia, a szavak egyes részeinek önállóan értelmezése, egyszerűnek látszó kérdések sokféle megoldást eredményezhetnek. Vannak találó, szellemes és vannak egyszerűen bornírt vagy meszterkéltszövegek. *Mikor kel a liba? Ha veszik. – Mi nélkül nem lehet el a szán/tó/vető ember? A szán hó nélkül, a tó víz nélkül, a vető mag nélkül. – Mi a legújabb a vásáron? A lószar. – Mit csinál az asszony, amikor babázik? Hagyja a babot ázni.* Idegen nyelvből való szavak a mi anyagunkban ritkák, ám idegen nyelvek hangzását utánzó példáink vannak. Néha még az írásmódra is utalnak: *Mit tesz az magyarul: Ad fel comam abundant?* A latinoknak tűnő mondat: „add fel, komám, a bundát!”. A mi gyűjteményünkben nincs példa az ennél „fejlettebb” változatra, amikor mintha a „magyar” szövegnek „latinul” is volna értelme: *Miles vellem comam uram? Katona leszek és lenyírják a hajamat. / „Mi lesz velem, komám uram?” – és majd a „miles” „coma” szavak latin értelmét is belekombinálták a megfejtésbe./ Ez nyilván iskolai poézis.*

Az ilyen szövegekhez nem is teszük hozzá a „mi ez?” kérdést, hanem a megértést és megfélelést mintegy feltételezik.

Iskolákban és a templomokban alakultak ki a „tudáspróbák”, amelyek olykor teológiai igazán rangos megállapításokat tartalmaznak: *Sem ég, sem Föld nem volt, az Uristen hol volt? – A maga dicsőségében.* Máskor ennek földhözragadt változatai hangoznak el: *Ki szemetelt a próféták közül a nadrágba? – Jónás, mert három nap a hal gyomrában volt.* Ismét máskor szinte vicces az elvárt felelet: *Mi volt Ádámnak a vezetéke neve? – Hol vagy; mert az isten így szólította: hol vagy Ádám.* A legtöbb tudáspróba a Biblia olykor igazán tüzetes szövegismeretére alapul: *Micsoda domb kopaszodott meg először? Elizeus homloka.* (Lásd *Királyok könyve* II., 2. 23., ez az az ismert jelenet, amikor az öt csúfoló gyerekeket medvével tépeti szét a megdühödött próféta) Máskor a felelet egyáltalán nem teológiai: *Ki paracsol az Istennek? A koldús, mert azt mondja: Adjon Isten ezerannyit!* Egyébként néha a felelet nem is pontos, összekeverik az egyházatyákat. Több szöveg is humoros, sőt kétértelmű: *A templomban melyik szentnek van faszája? Amelyik templomi szobor fából van, annak a szája is fából van.*

Az ilyen elmés vagy nyakatekert kérdések egyébként a katekizálás alkalmával vagy iskolai vizsgákon a valóságban is elhangzottak. Jókai Mór írja le, hogy tőle, mint közismerten kiváló diáktól maga a püspök kérdezte: *Melyik zsoltárban van az, hogy „aru kankaru netsi söre za?”* Ám az eminens diák rögtön tudta, ez az énekeskönyvben az 50. zsoltár kezdete, csak a szavakat visszafelé olvasva: *Az erős Isten, uraknak ura.* (A történet egyébként azt is jelzi, hogy a püspök is ismerhette a hasonló elmeötrő találós kérdéseket.)

A nem egyházi jellegű tudáspróbák közé szokták sorolni a betűkre, papirosra, írásra, tollra vonatkozó szövegeket. Ezek már a régi európai gyűjteményekben is népszerűek voltak, és e mintákat követve már a *Mesés könyvecske* is külön fejezetben hozza ezeket. Nyilván az írással foglalkozó (valamennyire „értelmiségi” réteg) népszerűsítette ezeket. Néhány „gyakorlati” példát is ide soroltunk. Ezek azonban mégsem a *trufa*, vagy éppen a *practical joke* (mondjuk: ’kézzel fogható vicc’) műfajához tartoznak. (Így nevezi a nemzetközi kutatás az olyan becsapás-vicceket, amikor valakinek például azt mondják: *Jósolhatok neked? Látom a jövőt, téged egy nagy csapás fog érni!* És a „jós” rögtön hátra is vágja az áldozatot.) Ezeket is ugyanezen csoportokba osztottuk. Viszont a mi gyűjteményünkben is olvasható olyan szöveg, amikor a kérdésre: *Hogyan alhat egy lepedőn és férfi meg egy nő, hogy mégse érjenek egymáshoz?* az a megoldás, hogy a lepedőt a küszöb két oldalára kell tenni és bezárni az ajtót. Az ilyen ötleteket egyébként a reneszánsz fejedelmi udvaraiban a hivatásos mulattatók csakugyan sorozatban kellett, hogy „szállítsák”.

A XV. csoportban olyan találósok következnek, amelyek szövege kicifrázott, kimódolt, mesterkélt. Nálunk is hosszabb, részletező, verses formák ezek – ugyanúgy, mint Európa-szerte. Noha nyilvánvaló, hogy későbbi alkotások, és eredetileg nem is a nép köréből származnak, ám már évszázadok óta a folkloristák is gyűjtötték változatait. A mi gyűjteményünkben is ilyen a búza szenvedéseiről szóló szép történet (amely egyébként más műfajok szerint megfogalmazva is ismert az európai folklórból).

Végül az erotikus találos kérdéseket közöljük. A nemzetközi folklorisztika sokáig nem közölt ilyeneket nyomtatásban, vagy csupán exkluzív kiadványokban. Azok a szövegek, amelyek nálunk olvashatók, voltaképpen kétértelműek: a megfejtés nem az, amire gondolnánk. Ez igen régi, világszerte ismert csoportja a találos kérdéseknek és minthogy a megszövegezés általában maszkulin jellegű, nyilván akkor volt a leghatásosabb, ha nők jelenlétében kérdezték, például fonókban, lakodalmakban. Egyébként az erotikus folklórban vannak egyértelmű szövegek is. Noha nálunk ilyeneket nem szokás közzé tenni, annyit mégis megjegyezhetünk, hogy éppen a már említett „durva” meg „kétértelmű” találosok megléte miatt kételkedhetünk abban, amikor a mi folkloristáink is (hadd ne említsünk itt köztisztelőben álló neveket) mindenütt (népdalokban, szólásokban is) ilyen megoldást találnak meg. Ez persze *Móricka-effektus*, és nem a folklór, hanem a folklorista fantáziájának irányultságát jelzi. Hogy a „körte” a „hátról látott női test” lenne – nos, erre például a mi szövegeinkben semmi sem utal. A valódi magyar folklórban – amit akarnak: kimondják. És még a különben sokféleképpen értelmezhető találoskérdés-szövegekben sem rejtegetik. Az érthető okokból a nép körében nagyon is közismert „bolha”-rejtvény egyik legállandóbb eleme: „nincsen olyan szűz lány/akivel nem hálok”. (Ahol éppen a „szűz” szó ad laszcív tartalmat a különben is „durva” szövegnek.)

Akit viszont érdekel a téma, nem is annyira a szerző megnevezése nélkül megjelölt nevezetes ősnymtatványra (*Les Adeuineaux amoureux*. Bruges, 1479 körül), hanem Lehmann-Nitsche álnév alatt és külön közzétett erotikus találoskérdés-publikációjára hívhatjuk fel a figyelmét (Victor Borde: *Texte aus den La-Plata-Gebieten: In volkstümlichem Spanisch und Rotwelsch*. Leipzig, 1923).

Az erotikus rejtvények a folklór más műfajaiba is belekerülnek. Több olyan mesetípust ismerünk, amelyben a rejtvényfejtő hős okosságával diadalmaskodik. Maguk a rejtvények viszont ritkán erotikusak.

A nálunk „cinkotai kántor” vagy „az okos paraszt »megfeji« Mátyás király ostoba nagyurait” megnevezéssel ismert történet (a nemzetközi mesekatalógusban³ AaTh és ATU 921 és rokonsága, voltaképpen a régi talalós kérdések újabb megoldásaira építve) szóbeli rejtvényei előfordulnak a magyar rejtvénykincsben is (MNK 4. A magyar novellamesék típusai. Budapest, 1984. 214–220) – ám ezeknek nincs semmilyen kétértelmű vagy obszcén vonatkozása.

Egész sor balladában is meghatározó mozzanatként fordul elő rejtvények feladása. Az angol balladakatalógus (Child) legelső szövege az „okosan megfejtett talalóskérdések” (*Riddles Wisely Expounded*), amelyben a leány „ártatlan” feleletet tud adni a nyilvánvalóan két/egy-értelmű kérdésekre: *What is longer than the way / What is deeper than the sea ... What is worse than a woman was. (Love is longer than the Way / Hell is deeper than the Sea ... Devil is worse than the Women was)*. Ez a ballada évszázadok óta számos változatban ismert, és ugyanígy többértelmű rejtvényekkel. Ezért tartjuk érdemesnek megjegyezni, hogy eddig ilyen jellegű magyar rejtvény-szövegekre alig bukkantunk. (Voigt Vilmos: An Introduction to Riddles Wisely Expounded or Enigma Variations. In: *Szöveg az egész világ. Petőfi Sándor János 70. születésnapjára*. Szerk. Andor József et al. Budapest, 2002. 533–543.)

Viszont ugyanezen rejtvénykérdések körül több is (*mi magasabb az égnél, mélyebb a pokolnál, hosszabb mint a föld, szélesebb mint a tenger*) másutt az Isten mindenhatóságára vonatkoznak, amint már *Jób könyvében* (11, 7-9) is olvashatjuk: „Az Isten mélységét elérheted-é, avagy a Mindenhatónak tökéletességére eljuthatsz-é? Magasabb az Égnél: mit teszel tehát? Mélyebb a pokolnál: hogy ismerheted meg? Hosszabb annak mértéke a Földnél és szélesebb a tengernél.” Egyébként az újkori Európában a *Straßburger Rätselbuch* keresztény viszontválaszából (Johann Behem 1535) vált ez a megoldás (legalábbis a német és protestáns hagyományban) ismertté.

Az persze elképzelhető, hogy néhány, egyébként régi és szélesen elterjedt talalóskérdés ilyen allúziókat is megenged. Például: *Mi puhább a pöhölynél, mi édösebb a méznél, mi keményebb a kőnél? – Édesanya öle a legpuhább, teje a legédesebb, szíve a legkeményebb, ha elhagyta* [t.i. a gyermekét]. A szöveg egyértelműen a nő családi helyzetére vonatkozik.

Természetesen a magyarban is ismertek a valódi erotikus rejtvények (mint például a moldvai csángóktól a *Fekete béka vörös nyelvit nyujtogassa* /a női nemi szerv/). Ilyenre azonban a mi forrásainkban nem bukkantunk. Nyilván: nem kérdezték vagy nem írták le ezeket. Pedig voltak is, vannak is.

Az utóbbi időkben magam hivatkozhattam arra, hogy a nemzetközi folklorisztika ismeri a „fonotaktikai rejtvények” példáit, amikor is az A-részben feltűnően előforduló fonémák egyben a B-rész megoldásában is megtalálhatók. Nálunk is meglevő, közismert példa: *Fekete, fényes, fertelmes – gyere elő, most kellesz* = Vasfázék (mégpedig hat, egymástól független változatban), amelyben nyilvánvalóan az „f” fonéma ismétlődik mind az A- mind a B-részben [2067-73]. Ám ez elég nyakatekert szöveg. És ami még érdekesebb, nincs is több, ugyanígy egyértelműen fonotaktikainak minősíthető rejtvényünk. Miért? Erre nem tudok feleletet adni.

³ AaTh = *The Types of the Folktale*. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen, Translated and Enlarged by Stith Thompson. 1961; ATU = Uther, Hans-Jörg: *The Types of International Folktales*. 2004; MNK = *Magyar Népmesekatalógus*

Néhány szemmel láthatóan hasonló módon fonotaktikusan komponált szöveg (például „*úton, útfélen, úrfiak ugrálnak*” [916-24]) esetében a megfejtés („békák”) nem mutat ilyen kapcsolatot – úgyhogy ezt az ötletet itt elvethetjük.

Van olyan példánk is: *Kerten által koszos Kata sőt kér – Retek*, amely akár anagrammának lenne tekinthető (k_{ert}, és alliteráló k_{er} hangok) – ha hihetnénk egy ilyen magyarázatban. Minden esetre a „kerten által” kifejezés (amely más találósokban is előfordul) elég érthetetlen, vagy mesterkéltnél. Egyébként pedig a magyar köznyelvben is: *retkes* ’koszos’, úgyhogy a *koszos Kata* automatikusan ’retkes Kata’ is.

Hogy a magyar találóskérdések fonotaktikai szintjén – ami pedig nyilvánvalóan létezik – még mennyi mindent nem értünk/nem tudunk – könnyen igazolhatjuk. Egy ilyen példa: *Ittyös-fittyös, fiftyritytyös, fényös farkas, nagy törvényös*, vagy másik változatban: *Gyiptus, gyaptus, gyaptalléros, fényes farkú, nagy játékos*, még egy további változatban: *Liffes-laffös lafförvényes, férges farkú nagy törvényes* – mindhárom esetben a megfejtés: „puska”. Nyilván a puska závarzatának kezelési hangját is utánozza a szöveg. A *fényes farkú* a lövés pillanatában látható lángocskára utal. A „nagy törvényes” is érthető, hiszen az erőszakszervezet és a büntetésvégrehajtás (kivégzés) eszköze is volt a puska. Azt is meg tudjuk magyarázni, hogyan lesz a „nagy-törvényes” (= ? főbenjáró törvényre tartozó) szóból „laff-örvényes”, a „fényes farkú”-ból pedig „férges farkú”. Még azt is jól tudjuk militáris művelődéstörténetünkben, hogy a magyar bakáknak is németül kellett ismerni a fegyverek alkotó részeit, ami (mint már Tömörkény István írásaiból is tudjuk) elképesztő magyar szószörnyetegeket eredményezett a németül egy szót sem tudó katonák ajkán. Mindezzel együtt a hangzást tekintve igazán szépen megkomponált találóskérdés-csoport pontosabb értelmét ma sem tudjuk megadni. *Cave phonosymbolicam!*

Csak látszólag hasonlít ehhez néhány szójátékos rejtvényyszöveg. A „*kukucsi-bubucsi*” szövegekhez a megoldást tekintve rendkívül közel állnak az ilyen szövegek: *Kertben kátyó, házon mátyó, szegen szittyom*, illetve *Kertben kápilla, szegen szityilla, ház közepén matyilla* [1251-1259]. Ezekben is az A-elem fonotaktikailag utal a B-elemre. A *kátyó* és *kápilla* természetesen a ’káposzta’, a *szittyom* és *szityilla* a ’szita’⁴, a *mátyó* és *matyilla* pedig a ’macska’. Az ilyen rejtvényyszöveg-szerkesztés igen produktív, mind ugyanehhez a megoldáshoz, mind hasonlókhöz további példákat tudunk említeni. Ám ezek nem a korábban említett „fonémarejtő” fonotaktikát követik, hanem a megoldás szavainak játékos fonetikájú képzését használják. Vagyis egy másik fonotaktikai megoldást képviselnek.

Az ilyen kicsinyítő-játékos megnevezések gyakoriak a szövegeinkben. Például a *médula* nagy valószínűséggel a ’medve’. (Vesd össze: *békula* ’béka’.) Persze a *medula/médula* szó utalhat juhra, kecskére és farkasra is a szövegek szerint! [87-88, 758-762], A *Megyen kicsiny kocsondáré* záró szava alighanem a ’kocsi’ szóhoz tartozik, ami éppen a ’megoldás’ is [1270].

Ám a találósok szövege és jelentése között más, igencsak elmemozdító kapcsolatok is létrehozta különböző további csoportokat. *Kriptomorfikus* találósoknak nevezte ezeket Lehmann-Nitsche, mi pedig „a megoldás szavait magába rejtő” névvel illetük (lásd a XI. csoportot). Ezek között egyszerűbb a szójáték, amikor a megoldás az A-elemben említett szó egy része. *Micsoda fa a legbüdösebb?* Vagy *Melyik fának van szoknyája?*

⁴ A ’szita’ találósának közismert szövege: *Szitik, szitik, szitik, akármerre viszik, mindenütt csak pofon ütik* megoldása is lehetséges, hogy ilyen fonotaktikát használ fel.

A megfejtés mindkét esetben a „-fa” szótagot emeli ki: *Kofa, kofának*. Ez igen egyszerű és produktív megoldás.

Hasonlóan egyszerű megoldás, mikor egy-egy betűt kell kitalálni. *Hol kezdődik a teremés, hol végződik az élet? A T betűnél* – mondja egy rövidebb, csalafinta módon valamilyen filozófiára hajazó megoldás. E csoport megoldását követve egész verseket költöttek. Nyilván iskolákban és írott formában terjedtek ezek, népszerűségük azonban jelzi, a „nép” is megjegyezte e szövegeket.

Viszont váratlanul kevés a *homonímián* alapuló szöveg. *Nem hal a zsidó /cigány/ a vízbe!* Ez a látszat ellenére sem „etnikus sztereotípiá”, mivel a megfejtés ez: „Nem, mivel ember”. Vagyis az A-elemben a „hal” szó nem ige, hanem a vízben élő állat neve. Azonban az etnikus sztereotípiák mégiscsak befolyásolták az ilyen szövegeket. Nálunk a 19. században egész vita alakult ki arról, mit is jelent a *Tót nem ember, kása nem étel* szólás. Voltaképpen itt is lehet pozitívan érteni az első tekintetre lebecsülő szöveget – ha a *nem* szót itt a latin ’genus’ értelemben vesszük: ’a kása az ételek osztályába tartozik’. Az ilyen szövegeket ugyan nem a találókérdések, hanem a szólások gyűjteményei köztölték – ám a *homonímián* alapuló ’új értelmezés’ tipikusan a találós kérdések szemantikájára vall.

A mi gyűjteményünkben ritkább a francia szóval *charade*⁵-nak nevezett forma, amikor egy szó eleje, vége és egésze is értelmezhető. Egyszerű példa: *Az eleje far, a hátulja kas – mi az? Farkas* [2531]. Ez annál érdekesebb, mivel a reformkori és későbbi szójártékokban százával gyártottak ilyeneket, és a magyar nyelv igen alkalmas erre a nyelvi játéokra.

Bemutatásunk végére hagytuk az olyan szövegeket (XI. B. *9. csoport), amikor a megoldás maga a szöveg, azaz a valamilyen transzformációval kitalálандónak tekintett A-elem szó szerint értendő. Több ilyen állítást is egymás után mondanak, úgyhogy egész kis versike keletkezik.

*Szarka repül a Tiszán,
Szalonna csüng az állán,
Hordó bor az oldalán,
Ajtó forog a sarkán,
Kis kutya ül a farkán. Mi az? Ki van mondva* [2551]

Minden sor szó szerint értendő, legfeljebb azt kell tudni, hogy a szalonnát a végén levő csontnál akasztották fel.

Az ilyen szószerint veendő szövegeket már a reformkorban így mutatták be. Pár évtizede azonban Weöres Sándor és Kovács Sándor Iván egész östörténetet és mitológiát kanyarított a legismertebb ilyen szöveg köré. A már Kriza Jánostól is kiadott „Három veréb hat szemmel” kezdetű szövegben (ó)magyar–csuvas temetési rítus leírását látták. (Weöres Sándor: *Három veréb hat szemmel*. Második, kibővített kiadás. Budapest, 1982. 59–60, 467–475.)

Szerencsére éppen e szövegből több változatot is ismerünk, amelyek végére a gyűjtők rendben oda írták: *Abbiza. Ab biza. Úgy értsd, ahogy mondva van*. Hogy egy teljes példát itt is megismételjünk:

⁵ Nem egészen világos e szó története. Talán a provansziból származik, és eredetileg fecsegést, pletykálást jelentett, a 18. századtól kezdve a franciában pedig valamilyen szövegnek elemeiből való kitalálására vonatkozott. Itt is a társadalmi élet kedvelt szórakozása volt.

*Árva borjú anyátlan,
Csonka bika szarvatlan,
Szenes tőke fekete
Három papnak hat szeme. Mi az? Ki van mondva [2558]*

Ami persze nem azt jelenti, hogy az egyes mondatok ne lehetnének régiek. A fosztóképző vagy a negatív megfogalmazás (pl. egy másik, ugyancsak ide tartozó variánsban: *csonka tehén nincs szarva / szőke tehén nem barna*) rendszerint megjelenik. Ám a mi anyagunkban semmiféle ősvallási háttérnek nincs nyoma. Weöres Sándornak abban viszont igaza van, hogy ez is a magyar költészet „rejtett értéke” – hiszen rímes versbe szedte valaki e sorokat.

Most azonban csak olyan kérdéseket említhettünk, amelyek a szövegközlésre és mutatókra közvetlenül tartoznak. Számos más, a magyar szóbeli rejtvényekre vonatkozó, tanulságosnak ígérkező felismerésünkre e szövegközlésben nem volt módunk kitérni.

Noha a magyar vagy a nemzetközi rejtvénykutatás eredményei alapján egyes szövegek „forrását” meg tudnánk jelölni, ezt nem tettük. Sem történeti, sem összehasonlító forrásazonosítást nem kívántunk adni. Ez egy egészen más könyv feladata lenne.

Több esetben is a feljegyzett rejtvény mesterkélte, „kántorpoézis” vagy laposan didaktikus. Természetesen ezek is részei a hagyománynak – tehát közöltük. Legfeljebb igen kirívó esetben utalunk erre a vonásra, azért, hogy az ilyen szövegek ne minden mozzanatát tartsa az olvasó „eredetinek”.

Minthogy az egyes szövegeket találós kérdésként gyűjtötték, legtöbbször nem is tették hozzá magát a kérdést. Mi úgy közöljük az egyes szövegeket, ahogy az kezünkbe került: vagyis ha van kérdés (*Mi az?*) vagy ennek továbbfejlesztett formája (*Mondd meg gyorsan mi legyen az!*) ezt ott hozzuk, a voltaképpeni szöveg elején vagy végén – ahol találtuk. Egyébként a megfejtésre felszólító ilyen hosszabb szövegek is általában mesterkéltek és utólagosak – ám a valódi rejtvény-feladás során is elhangozhatnak – noha írásban (például didaktikus szövegekben) nyilván gyakoribbak.

Ami az egyes szövegek „tördelését” illeti, itt az eredeti szövegközléshez próbáltunk igazodni, ám szem előtt tartottuk azt is, hogy jól olvasható legyen a könyvünk: ne legyen sem túlszűfolt, sem túl szellős a szedés. Minthogy semmi jelentősége nincs annak, hogy a kérdést és a feleletet más-más betűtípussal hozzuk, mi az egyforma szédést választottuk. (Noha – különösen nyomtatott forrásokban – ennek az ellenkezője volt szokásos.)

(6) Nem csupán megszokásból mondunk itt köszönetet. Elsősorban a Tinta Könyvkiadónak és vezetőjének, Kiss Gábornak, aki hathatósan sürgette, hogy ez a kötet készüljön el és kerüljön be a kiadó már eddig is minden figyelmet megérdemlő kézikönyvei közé, amelyek a magyar nyelv és több szóbeli műfaj esetében is hézgapótló jellegűek. Reméljük, másik, hasonló tervünk, a *Hasznos Mulatságok* rejtvény-szövegei is hamarosan megjelenhetnek. Ezt több szempontból is tanulságos lesz a mostani kötetel összevetni. Egyrészt az a kötet egy-két generációval korábbi rejtvény-ismeretet képvisel. Másrészt ott az irodalmi műveltség keretében igen sok szöveg már lényegesen tovább van fejlesztve, míg a mi kötetünk a magyar szóbeli rejtvények „eredeti” formáit mutatja be.

Végül megemlíjtük, hogy Vargha Katalin gyűjtötte össze, gondozta és rendszerezte a kötet szövegeit. Ahol a nemzetközi rendszerezéshez feltétlenül kiegészítésekre volt

szükség, ezt is ő javasolta. (Ezekre * jellel utalunk.) Ő készítette el a forrásjegyzéket és a mutatókat. Voigt Vilmos ezt a már rendszerezett szöveganyagot lektorálta. Ugyanígy tekintette át a már elkészített mutatókat is.

Kötelességünk megjegyezni, hogy e kötet szöveganyagának összegyűjtése és gondozása az OTKA NI 61252 számú, *Szövegfolklorisztika, filológia, történeti poétika. Folklor műfajok 19. századi magyar szövegkorpusza és értelmezése* tárgyú pályázata keretében és anyagi segítségével történt. Ez azonban csak a munka egy részéhez volt elegendő.

Budapest, 2009. február vége